

Ondernemingszin en zelfbeheersing

De Academische Boekengids 37, februari 2003, pp. 3-4.

Het collectief geheugen zit er naast: de negentiende-eeuwse bourgeoisie was helemaal niet suf. En hun burgerlijke ideaal is pas aan het einde van de vorige eeuw verloren gegaan. Twee keer een eresaluut aan de negentiende eeuw.

In maart 1857 kreeg freule Caroline Wilhelmina van Loon in Amsterdam op de ochtend van haar huwelijk nog snel enige uitleg over wat haar die avond te wachten stond. Het was iets afschuwelijks, wat precies werd er niet bij verteld, maar het zou een pijnlijke, beestachtige en vernederende marteling zijn. Met dit verhaal over de brute voorbereiding op een huwelijksnacht begint de neerlandica Marita Mathijssen haar innemende boek *De gemaskerde eeuw*. De schrijfster brengt die eeuw tot leven door de lezer mee te nemen langs het werk en denken van auteurs als Bilderdijk, Knepelhout en Van Lennep. Maar eigenlijk is haar onmiskenbare fascinatie voor de negentiende eeuw een beetje wonderlijk. Want na dit treurige begin over 'het onderlijf' van onze voorouders volgen er hoofdstukken die de stemming niet erg verhogen, onder meer over 'de eenhandige zonde' (zelfbevrediging), de zieligheid van de prostitutie en de schamelheid aan en van de pornografie. En alsof dit nog niet erg genoeg is, gaat het daarna over ziekte en dood, zelfmoord, drankzucht, misdaad en straf: een en al ellende en ongerief. Allengs droeviger lezen we door, dorstend naar enige verlichting in de nood. Gelukkig is er dan een slotdeel waarin 'de idealen' aan bod komen, zoals het gezinsleven, de liefdadigheid en het geloof. Het zijn ontroerende verhalen over de warmte van het gezin, de steun van het geloof en de omvangrijke behoefte om de arme medemens te helpen in de nood. Maar ook die verhalen bevatten voortdurend een keerzijde: het gezin kon een nachtmerrie zijn, de liefdadigheid was veelal ontoereikend en vaak vernederend, terwijl de godsdienst een knellend keurslijf of zelfs een martelend probleem kon worden. Het was dus tobben met die laag in de bevolking die Mathijssen zo teder als 'het burgergilde' aanduidt. Maar merkwaardig genoeg is dat niet haar conclusie, integendeel: haar boodschap is dat in een groot aantal opzichten de negentiende eeuw 'het stramien voor onze maatschappij' heeft opgeleverd. In dat opzicht was het vooral een energieke en vooruitziende periode.

Deze zienswijze getuigt van een waardering die lange tijd afwezig was. Het oordeel over deze burgers was tot voor kort immers vrij onbarmhartig: hadden ze eigenlijk niet werkelijk álles verkeerd gedaan? Ze hadden zichzelf en anderen in het keurslijf gewrongen van een dubbele moraal; ze waren hardvochtig tegen arbeiders en tegen gekoloniseerde volkeren, en hielden op kortzichtige wijze de komst van de verzorgingsstaat tegen. Kortom, voor socialisten, feministen en anti-imperialisten was de burgerij bij uitstek verantwoordelijk voor een 'verkeerd verleden', vooral een permanente waarschuwing om nooit zo te worden. In de laatste jaren is in dat beeld een belangrijke kentering opgetreden. Mathijssen volgt daarin het spoor dat internationaal gezien vooral door de Amerikaanse cultuurhistoricus Peter Gay is uitgezet. Met de publicatie van zijn *Education of the Senses* in 1984 ving Gay een omvangrijk project aan, namelijk het schilderen van het vrijwel volledige panorama van *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*. Na *Education* volgden nog vier delen, het laatste in 1998. Omdat het voor de modale lezer toch wel heel erg veel pagina's waren geworden, kwam er in 2001 als afsluiting nog een soort synthese, *Schnitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture 1815-1914*, dat inmiddels vertaald werd (op overigens kwalitatief zeer matige wijze) als *De eeuw van Schnitzler. De opkomst van de burgerij in Europa*. Die burgerij is inmiddels al erg vaak 'opgekomen', het lijkt wel alsof die sinds de vroege Middeleeuwen niet anders doet. Maar dit terzijde. Gay gebruikt de Weense toneelschrijver Arthur Schnitzler (1862-1931) in dit boek overigens nauwelijks als exemplen van die burgerij. Deze onverbeterlijke rokkenjager, voortdurend op zoek naar een nieuw maagdenvlies, is meer een kapstok voor beschouwingen over 'drijfveren en afweermechanismen' van de burgerij. Gay heeft als het ware jarenlang als een analyticus aan het hoofdeinde van de divan gezeten, waarbij de patiënt zich rustig heeft kunnen uitspreken. Maar nu acht hij het tijd voor het eindverslag, de 'biografie van een klasse', of liever 'het geval Burger' die zo leed onder allerlei wanen en angsten, maar tegelijkertijd ook in staat bleek afstand te bewaren en omvangrijke ambities te realiseren. Voor de lezer van de hieraan voorafgaande vijf delen wordt weinig nieuws geboden, maar het blijft een genoegen om aan de voeten van de meester te zitten en alle bekende thema's nog eens te horen samenvatten.

Beide auteurs, Mathijssen en Gay, lijken het dus over een geheel andere burgerij te hebben dan ons indertijd is afgeschilderd. Beiden zien de burgerlijke cultuur helemaal niet als kwaadaardig, vulgair, frigide of onbeschrijfelijk saai - integendeel, zij zijn vol lof over de daadwerkelijke beschaving die juist deze klasse heeft gebracht: het afschaffen van de slavernij, de emancipatie van de vrouw, de politieke democratisering, het begripvol opvoeden van kinderen en zoveel aardigs meer. Mathijssen voegt daar zelfs aan toe dat ons huidige leven vrijwel rechtstreeks voortbouwt op de fundamenten die door onze negentiende-eeuwse voorouders zo gedachtevol zijn gelegd: we drinken water uit een negentiende-eeuwse leiding, we reizen over hun wegen en spoorlijnen, we wandelen door parken die toen zijn aangelegd, we zijn verzekerd volgens negentiende-eeuwse systemen, we gaan naar musea en concertzalen uit die tijd 'en zelfs onze stront wordt door negentiende-eeuwse rioleringen afgevoerd'. Beide auteurs keren zich bijna honend tegen hun voorgangers, Mathijssen door burgerlijk als

'geuzennaam' te beschouwen, Gay door de Victoriaanse periode te beschouwen als 'an admirable century' waarvoor de eer vooral aan de bourgeoisie toekomt. Allebei onderkennen ze wel een zwarte zijde of allerlei onaangename facetten aan de burgerlijke eeuw, maar deze worden toch vooral behandeld als voortkomend uit een met zichzelf overhoopliggende bourgeoisie. Gay schildert dat als de bijna onontkoombare worsteling met Eros en Thanatos, die iedere eeuw en iedere klasse heeft te voeren, Mathijssen schetst het op een vergelijkbare wijze als een strijd tussen willen en kunnen, tussen hooggestemde idealen en een moeizaam vorm te geven werkelijkheid. En zo zijn beiden erop uitgegaan om de negentiende-eeuwers achter hun maskers vandaan te halen, hen te bevrijden uit de stereotypieën waarin ze door andere auteurs gevangen werden gehouden, en waarachter zij zichzelf ook verscholen hielden. Gay en Mathijssen willen ons mensen van vlees en bloed tonen, vandaar ook hun grote belangstelling voor dagboeken, brieven en literatuur. Daarin gaf de bourgeoisie immers, direct of indirect, vorm aan datgene wat haar bezighield. Maar met hoeveel overtuiging zowel Gay als Mathijssen ook schrijven, hoezeer hun eruditie ook tevreden stemt, hoe ruim zij de fraaie citaten en anekdotes ook over de bladzijden uitstrooien, toch zit daar naar mijn mening een probleem dat geen van beiden bevredigend heeft opgelost.

Dat is het bekende probleem van de relatie tussen 'bron' en 'werkelijkheid'. Hoe openhartiger een bron is, hoe directer allerlei ervaringen en overpeinzingen in een dagboek worden neergepend, hoe meer zich de vraag opdringt in welke mate deze ervaringen door anderen gedeeld werden: het persoonlijke verdringt dan het algemene. Een min of meer vergelijkbaar probleem doet zich voor bij het gebruik van literatuur. De vuistregel is toch vooral: hoe beter de schrijver, hoe minder representatief de teksten. Daar komt nog een probleem bij, want dat er over een probleem wordt geschreven, wil nog allerminst zeggen dat er 'werkelijk' een probleem is. Zo werd er in de negentiende eeuw veel geschreven over liederlijk drankgebruik, maar vooral toen het drankgebruik in feite aan het afnemen was. Het omgekeerde is ook waar: het feit dat tegenwoordig weinig drank voorkomt in romans wil niet zeggen dat er de laatste tijd vrijwel niets meer wordt ingenomen (Nederlanders dronken in 1980 bijvoorbeeld zelfs nog meer dan in 1820). Nu is op basis van de accijnsgegevens gemakkelijk een grafiek te geven van het alcoholgebruik in de laatste twee eeuwen, maar met zoiets als seksualiteit gaat dat niet. Eigenlijk staan we een beetje onnozel op de drempel van de slaapkamer en proberen we de gedempte kreten te interpreteren. Slechts een enkele keer lukt het Clio, de muze van de geschiedenis, om een blik door het sleutelgat te werpen (zoals Presser dat proces eens heeft genoemd), maar meer dan glimpen levert dat niet op. Vooralsnog zijn teksten daarover dan ook slechts met de grootste mogelijke voorzichtigheid te gebruiken, zoals Hugo Röling in 1994 heeft laten zien in zijn doordachte boek *Gevreesde Vragen*, over de stroom van adviezen over seksuele voorlichting die in de Verlichting op gang kwam. Eigenlijk komt het erop neer dat we vooral heel erg weinig weten over het seksueel gedrag van onze voorouders. Beide auteurs zien dat natuurlijk wel in en lossen dit probleem op door de nadruk te leggen op de grote gevarieerdheid in ervaringen en opvattingen, zonder overigens de gedachte op te geven dat er toch zoiets was als een burgerlijke mentaliteit of een 'Victorian mind'. Mathijssen spreekt enerzijds bijvoorbeeld regelmatig over 'het burgergilde' als een samenhangende laag in de bevolking, maar legt anderzijds het accent op de kenmerkende 'wirwar' van emoties, ervaringen en opvattingen daarbinnen. Gay kiest voor een vergelijkbare aanpak, door zijn eerste hoofdstuk 'Bourgeoisie(s)' te noemen. Dat wil zeggen dat hij stelt dat het hier gaat om een 'allesomvattende eenheid', maar tegelijkertijd houdt hij de lezer streng voor: 'Niets van wat ik in dit boek beweer kan worden opgevat als een ontkenning van een meervoud.' Hier worden kool en geit wel erg opzichtig gespaard.

Waarschijnlijk is het bijna speelse gemak waarmee Mathijssen en Gay over dit soort problemen heenstappen het gevolg van de nawerking van de restanten van oudere conceptualisering van de burgerij (met name die van Marx), die er immers van uitgingen dat deze een reëel bestaande klasse in de negentiende eeuw was. Vooral in de sociale geschiedenis is veel cijferarbeid verricht om die klasse te kwantificeren, maar al deze pogingen zijn ten slotte enigszins besluiteloos gestaakt. De kern van de kwestie was dat een dergelijke onderneming uitging van een zeker essentialisme (wat is de bourgeoisie nu *eigenlijk*). Niet de omvang, maar de aard van de burgerij was echter het interessante probleem. En juist op dat punt was het vooral zo essentieel dat in de middenklasse een buitengewoon dynamische conceptualiseringsarbeid heeft plaatsgevonden. De burgerij was niet een min of meer constante in de samenleving, maar veranderde al naar gelang de 'bourgeoisie' in de cultuur en het openbaar leven een plaats en functie toegewezen kreeg of wenste in te nemen (Marx, Tocqueville en Freud onder andere). Daarover was een heftig debat gaande, wat ook inzichtelijk maakt waarom de scherpste critici van de bourgeoisie (zoals Flaubert en Zola) vooral uit de middenklassen afkomstig waren.

De aanzetten tot een dergelijke aanpak, waarbij de sociaal-economische invalshoek van het onderzoek verschuift naar het cultuurhistorische perspectief, zijn bijvoorbeeld te vinden in het recente werk van Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (2001) en in hun bijdrage aan de begripshistorische bundel *Burger* (2002). Zij suggereren dat de conceptualisering in de Verlichting begon met de ontwikkeling van een 'burger ideaal'. Dat ideaal werd gekenmerkt door de paradox dat enerzijds de behoefte aan privacy (huiselijkheid) toenam en dat anderzijds gewerkt moest worden aan de kwaliteit van de gemeenschap van alle burgers (waarmee het betreden van de openbaarheid onvermijdelijk was). Deze paradox moest zich oplossen in de geweldige nadruk op zelfbeheersing. Daarnaast was dit ideaal zowel egalitair als elitair: in principe kon iedereen eraan deelnemen, maar in werkelijkheid was dit lang niet iedereen gegeven. In feite was 'de burgerij' voortdurend bezig zich af te schermen van de aristocratie en 'het volk'; tegelijkertijd was deze groep doortrokken van een buitengewoon grote gevoeligheid voor onderlinge verschillen (zodat er voortdurend

tallose subtiele schakeringen werden aangebracht en onderhouden). Vandaar dat met name in de negentiende eeuw het enkelvoud van een grotere gelijkheid steeds sterker werd, maar tegelijkertijd ook de ongelijkheid zich vermenigvuldigde tot een meervoud.

Een dergelijke benadering heeft ook gevolgen voor de periodisering. Het wordt dan lastig om het over 'de negentiende eeuw' te hebben en betrekkelijk willekeurig voorbeelden uit 1780 en 1905 min of meer aan elkaar vast te plakken: zo'n werkwijze suggereert immers dat in die bourgeoisie een constante kern aanwezig is en onttrekt daarmee vooral de enorme dynamiek (zowel in 'de werkelijkheid' als in de conceptualiseringsarbeid over eigen plaats en functie) in de middenklasse aan het zicht. Het is dan te overwegen of het voorstel van Kloek en Mijnhardt niet verstandiger is, namelijk om de periode 1770-1970 als een eenheid van analyse te zien, namelijk als een periode waarin cultuurhistorisch gesproken het (moderne) burgerlijk ideaal opkwam en onderging. Inderdaad: onderging. Immers, in het derde kwart van de twintigste eeuw vervaagde de grens tussen openbaarheid en particulier leven, erodeerde de betrokkenheid bij de gemeenschap en was het nieuwe wachtwoord dat iedereen vooral zichzelf moest zijn. Ook de spanning tussen gelijkheid en ongelijkheid verviel, waarschijnlijk vooral doordat menigeen vond dat iedereen nu wel zo'n beetje alle mogelijkheden had om fatsoenlijk en aangenaam te leven; het oude ideaal van de meritocratie was bereikt. Wie nog steeds niet mee kon komen was een *loser* die zich maar het beste kon schikken in zijn lot. De strijd tussen het elitaire en het egalitaire element leek ten voordele van het eerste gestreden. Een partij als de PvdA, die juist de spanning daartussen in zich had opgenomen, verloor dan ook zijn functie.

Dit alles lijkt ver weg te voeren van de hier besproken boeken. Maar vol te houden valt dat deze studies juist in hun waardering voor een lange tijd zo verguisde klasse, een eresaluut brengen aan een zinkend cultuurgoed. Het burgerlijk ideaal is niet langer rechtstreeks relevant en is overgegaan van het verleden naar de geschiedenis: het is niet meer zingevend, maar krijgt zin toegewezen. En juist die overgang heeft het mogelijk gemaakt dat we nu van die aardige boeken te lezen krijgen, vol mensen van vlees en bloed, die neukend en drinkend de slavernij hebben afgeschaft, drinkwaterleidingen hebben aangelegd, de leerplicht hebben ingesteld en een culturele productie hebben nagelaten die ons nog steeds bezighoudt. En wellicht ligt daar ook de verklaring voor die merkwaardige paradox dat de burgerij in de negentiende eeuw ons zo nostalgisch ten voorbeeld wordt gesteld, terwijl ons de ene ramp na de andere gruwelijkheid over het burgerlijk leven wordt meegedeeld. De imponerende vooruitgang in de negentiende eeuw werd immers met een *stiff upperlip* tot stand gebracht: men leed, maar deed. Zelfbeheersing in de publieke sfeer was de norm. Vormt dat niet een schril contrast met het heden, waarin de modale middenklasser zich als een ezel tussen twee schelven hooi voelt staan, met aan de ene kant de verleiding van de vulgariteit (wie denkt niet terug aan de wet van Annie Schmidt: 'Gij zult niet patsen?') en aan de andere kant de *culture of complaint*, door Robert Hughes al bijna tien jaar geleden zo fraai geschilderd? En zo verandert de negentiende eeuw langzaam maar zeker van een verkeerd naar een voorbeeldig verleden.

Piet de Rooy is hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Besproken boeken:

De eeuw van Schnitzler. De opkomst van de burgerij in Europa.

door **Peter Gay**

Uitgeverij De Bezige Bij. Amsterdam 2002.

416 blz., € 29,50

Schnitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture 1815-1914.

door **Peter Gay**

Uitgever W.W. Norton.

New York/London: 2001.

352 blz., € 31,96

Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw.

door **Joost Kloek** en **Karin Tilmans** (red.)

Uitgeverij Amsterdam University Press.

Amsterdam 2002.

480 blz., € 37,10

1800. Blauwdrukken voor een samenleving.

door **Joost Kloek** en **Wijnand Mijnhardt**.

Sdu Uitgevers. 's-Gravenhage: 2001.

616 blz., € 45,-

De gemaskerde eeuw.

door **Marita Mathijssen**

Uitgeverij Em. Querido.

Amsterdam 2002.
272 blz., € 27,50